

Мурашник. Нотатки на манжетах історії Галичини, Буковини та Закарпаття

Де шукати Захід України? Сьогодні під ним традиційно розуміють сім західних областей. Так було не завжди, звісно. Обриси цієї території постійно змінювались – долучалися і відпадали ті чи інші землі, мінялась конфесійна та мовна панорама, відчайдухи робили чималі статки, а диктатори й епідемії збирали криваві жнива.

Тут перетиналися валки купців та армади королів, сюди стікалися ідеї, тут шукали нафту й золото, звідси втікали за океани в пошуках кращої долі й сюди переселялися заради неї ж. Тут занепадали славетні роди й підносилися сірі та вбогі. Правителі плакали, отримуючи ці землі, й жертвували всім, аби здобути їх. Історія цієї частини нашої країни – яскрава мозаїка, яку неодноразово розбивали на друзки, а потім склеювали знову.

Ця книжка – спроба пізнати історію західних областей України від часів Габсбургів до окупації СРСР.

Іван Гоменюк

віхрла

МУРАШНИК

НОТАТКИ НА МАНЖЕТАХ ІСТОРІЇ
ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ

Іван Гоменюк

МУРАШНИК

*Нотатки на манжетах історії
Галичини, Буковини та Закарпаття*

віхбла

Київ · 2023

УДК 94(477-15)(0.062)

Г64

Гоменюк Іван

Мурашник. Нотатки на манжетах історії Галичини, Буковини та Закарпаття / Іван Гоменюк. — К. : Віхола, 2023. — 336 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-8257-45-3

Де шукати Захід України? Сьогодні під ним традиційно розуміють сім західних областей. Так було не завжди, звісно. Обриси цієї території постійно змінювались — долучалися і відпадали ті чи інші землі, мінялась конфесійна та мовна панорама, відчайдухи робили чималі статки, а диктатори й епідемії збирали криваві жнива.

Тут перетиналися валки купців та армади королів, сюди стікалися ідеї, тут шукали нафту й золото, звідси втікали за океани в пошуках кращої долі й сюди переселялися заради неї ж. Тут занепадали славетні роди й підносилися сірі та вбогі. Правителі плакали, отримуючи ці землі, й жертвували всім, аби здобути їх. Історія цієї частини нашої країни — яскрава мозаїка, яку неодноразово розбивали на друзки, а потім склеювали знову.

Ця книжка — спроба пізнати історію західних областей України від часів Габсбургів до окупації СРСР.

УДК 94(477-15)(0.062)

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Іван Гоменюк, 2023

© Яна Зіневич, обкладинка, 2023

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

Це — історія, зіткана з фрагментів. Вони занурюють читача в минуле, інтригують лаконічністю, ніби недосказаністю, але не залишають байдужим. Так у результаті з клаптиків складається доволі цілісний, насичений емоціями образ західноукраїнських теренів, які опинилися у вирі історичних подій. Тоді — в першій половині ХХ століття — кожен рік дорівнював десятиліттям, а то й століттям за попередніх часів. На руїнах імперій творилися національні держави, де поряд з переможцями були й переможені. Ті, хто взяв гору, намагалися утвердити свою перевагу, покарати переможених за непокірність, однак це стимулювало ще більшу рішучість боротися до кінця. І суспільства, і держави поглинув стан тимчасовості, своєрідної приреченості на протистояння і нові війни. У цій безальтернативності, коли слова й ідеали розходилися з реальністю, не завжди було місце для голосів людей. Отож головними героями цієї книжки є час і простір. У ній уміло показано стійкість і крихкість західноукраїнських теренів як частини Центрально-Східної Європи. Але яке питання ця книжка ставить сьогодні? Вочевидь про розсудливість через неможливість змінити минуле.

Мар'ян Мудрий, історик

Шукати спільний знаменник для того, що ми зазвичай називаємо Захід України, є справою геть невдячною. Власне, Іван Гоменюк вже на самому початку своєї книжки про те й говорить. Тож і виклад побудований таким чином, аби читач якнайкраще зрозумів історичні витоки того барвистого різноманіття, що демонструє цей, насправді доволі умовний, Захід.

Історія Закарпаття, Буковини, Галичини і Волині — це навіть не мозаїка, а шалений калейдоскоп, де «скельця» раз по разу опинялися в новій конфігурації через черговий поворот політичних і економічних інтересів «великих держав», зміни державних кордонів, реформ усередині цих кордонів тощо. Крутіння цього калейдоскопа і створює канву книжки: основна увага приділена політичній історії західноукраїнських земель з акцентом на долю власне тамтешніх українців як чималої частини бездержавної, чи пак — здебільшого бездержавної протягом кінця ХVIII–ХХ століть, нації.

Схему побудови книжки можна беззастережно назвати класичною, адже хронологічні послідовності — штука невблаганна:

- історія Дунайської монархії протягом «довгого ХІХ століття» (упереджена короткою інтродукцією, що пунктирно змальовує постання Австрійської імперії та історію потрапляння в її кордони заселених русинами-українцями земель);
- Перша світова, крах континентальних імперій, що був спричинений нею, та Перші визвольні змагання як прямий наслідок цього краху;
- міжвоєнний період як прелюдія Другої світової і Других визвольних змагань.

Дійсно «класика», але прикметно, що автору знадобився приблизно однаковий обсяг тексту на висвітлення кожного з трьох зазначених хронологічних відтинків, попри явну несумірність їхньої протяжності. Річ, як здається, у тім, що головну увагу приділено саме русинам-українцям на тлі епох. Звідси й розподіл пріоритетів (та обсягів тексту): вкрай важливе, але доволі повільне пробудження і самоусвідомлення протягом «довгого ХІХ століття», надзвичайно насичений подіями коротесенький проміжок 1914–1921 років, сповнений відчайдушним спротивом асиміляторським прагненням нових «господарів краю» у міжвоєнний період.

Автор не претендує на системний виклад історії Заходу України від поділів Речі Посполитої до переддення Другої світової війни. Це фізично неможливо в доволі компактній книжці, та й жанр нарисів цього не передбачає. Проте сказано достатньо, аби читач склав повноцінне уявлення про витоки та наслідки всіх важливих «картинок у калейдоскопі» цієї історії. Місцями відчувається як автор шкодує, що якимись сюжетами доводиться нехтувати, бо вони уводять від головних ліній. Зокрема, явно більше йому хотілося оповісти про «звичайне життя», негероїчні та неполітизовані його сторони, щоденні побутові клопоти, звички й пристрасті людей певної епохи. Та це, втім, дійсно децю інший напрямок історії (і, сподіваємося, можлива наступна книжка Івана Гоменюка).

Книжка, безумовно, призначена насамперед для тих читачів, хто чи не вперше після школи вирішить почитати щось не надто занудне про історію Заходу нашої країни. Однак і ті, хто цікавиться предметом глибше, теж знайдуть для себе чимало цікавого в компактному та доступному викладі. Найголовніше, що текст Івана Гоменюка здатний зацікавити і спонукати «копати глибше» щодо певних тем (і тут, до речі, дуже припадуться списки літератури, якою користувався автор, цей список послугує надійним дороговказом таким зацікавленим шукачам).

Євген Синиця, кандидат історичних наук

ВІД АВТОРА

Де шукати Захід України? Сьогодні під ним традиційно розуміють сім західних областей. Так було не завжди, звісно. Примарний континент Заходу України змінював обриси: до нього долучалися і відпадали ті чи інші землі, тут трансформувалася конфесійна та мовна панорама, відчайдухи робили чималі статки, а диктатори й епідемії збирали криваві жнива. Століття пролітали над цими землями, змінюючи володарів та панівні верстви, зростали і занепадали міста і містечка, приходили й тікали завойовники, хтось виїжджав у пошуках кращої долі за океани, а інші намагалися творити її на власному обійсті.

Написати повноцінну та всеохопну історію такого багатогранного регіону складно. Власне, автор і не претендує на це (принаймні поки що). Пропоновані нариси — скоріше нотатки на манжетах історії цих земель, покликані допомогти читачеві краще зорієнтуватися в часах, коли Захід України в муках і radoцax шукав власну ідентичність, коли його лихоманило на шкалі від «Африки Європи» до «П'ємонт Сходу»; коли у Відні, Петербурзі, Берліні, Парижі й Лондоні з певним подивом виявили, що на цих територіях теж твориться історія.

Ну а назвою книжка завдячує однойменному віршу Богдана-Ігоря Антонича, написаному за вісім років до Другої світової:

Предивні, зачаровані міста
з рудого порохна й рябої мерви.
І пасма вулиць сплетені, мов нерви,
і клуня в сірих теремах містка.

І наче плюш з роздертого листа,
життя засушене, немов консерви.
Одначе праця йде все без перерви,
листок зшиває вічно до листка.

Здобичники у сутінках тюрми
ссуть мошечок, рабинь своїх, живіт.
Рядами над рядами тут доми

піснями труду днів шлють привіт.
Подумай мимохіть, як чобітьми,

є легко розчавити цілий світ¹.

¹ Антонич Б.-І. Привітання життя. — Львів: Дажбог, 1931. — С. 40.

ЗА ГАБСБУРГІВ

Незримий зв'язок Австро-Угорщини та сьогоднішньої України — не лише в габсбурзькій спадщині Галичини, Закарпаття та Буковини, а й у відгомоні комерційної, наукової чи культурної діяльності підданих Дунайської монархії на схід від Збруча. Можна згадати і взаємонасичення та підтримку галицької та наддніпрянської інтелігенції протягом «довгого» ХІХ століття, аж до Першої світової війни. І сьогодні мешканці України, окрім тих районів, де ще стоїть брудний чобіт російської окупаційної армії, можуть за бажання та досить скромного бюджету зустрітися зі спадщиною Австро-Угорщини: чи то в межах власної країни, чи то подорожуючи до Відня, Адріатики або Праги. Зрештою, можна торкнутися цього незримого спадку навіть удома — насолодитися кавою по-віденськи чи відповідним десертом, послухати вальси або зануритися в океан літератури, народженої в імперії Габсбургів. Але як саме українці й ця династія опинилися на одній стежині й чим завершилася їхня спільна подорож?

Ігрища престолів

Роду Габсбургів випав жереб століттями правити в серці Європи, на перехресті культур, економік, націй, релігій. Імперія виникла не одразу: Габсбурги йшли до неї довго і виснажливо, з перемінним успіхом. Часом їм доводилося поступатися чи відступати, а нові надбання досягалися не лише силою зброї, а й хитромудрими дипломатичними комбінаціями та вдалим шлюбними союзами. Поступово в орбіту інтересів та впливів Габсбургів потрапили й українські землі.

Шанс для загалом не надто знатного роду Габсбургів стати першими в Австрії з'явився після того, як 1246 року в битві на Лейті загинув герцог Фрідріх II Австрійський на прізвисько Войовничий. Тим самим обірвалася чоловіча лінія роду Бабенбергів, який правив в Австрії з 976 року. Герцог воював проти угорців, на боці яких виступив і не

названий на ім'я король Русі (частина сучасних істориків ідентифікує його як Данила Романовича [Галицького], а інша — як Ростислава Михайловича). Навіть більше, серед версій про загибель герцога в бою фігурує й поєдинок між Фрідріхом II і тим самим королем Русі, який переміг герцога, вбивши його. Щоправда, у битві на Лейті перемогли австрійці, але через смерть їхнього правителя почався період турбулентності, спричинений змаганнями за корону Австрії.

Спроба володарів Русі долучитися до цього забігу завершилася невдачею: четвертий син Данила Роман, князь слонімський і луцький, який одружився з небогою Фрідріха II Гертрудою, програв війну чеському королевичу Отакару II з династії Пржемысловичів, а той утратив владу над Австрією 1276-го, коли країна й перейшла під скіпетр Габсбургів. За 15 років до того в Пожоні (нині Братислава) він, на той час уже 28-річний король Чехії, уклав шлюб із 16-річною уродженкою Києва, донькою Ростислава Михайловича та онукою угорського короля Бели IV Кунігундою. 25 грудня 1261 року Отакар провів пишну коронацію нової дружини в Празі. Темпераментна й гарна Кунігунда нерідко супроводжувала чоловіка на турніри, а для її розваг він завіз до чеської столиці левів.

А ось протистояння з Габсбургами Отакар, якого сучасники називали королем Залізним і Золотим, не витримав. Зокрема, 1273 року програв вибори короля Німеччини (формально титул звучав як «король римський») 2 55-річному графу Рудольфу Габсбургу, якого підтримав Папський престол. За рік король Рудольф вимагав від Отакара присяги вірності, а головне — повернути Австрію, Штирію, Каринтію та Крайну, трактуючи їх як імперські лени³, що незаконно потрапили під владу чеського короля. Габсбурга підтримали австрійське дворянство і місцеві єпископи католицької церкви. Армія імперії вторглася в Австрію, змусивши Отакара відмовитися від неї та Штирії. Утім той не змирився, але програв 1278 року битву на Моравському полі. Габсбург міг тріумфувати: вороги втекли, попри те, що Отакар мужньо бився в ар'єргарді і був знайдений на полі бою вбитим.

Новим об'єктом територіального зацікавлення Габсбургів стала Угорщина, яку вони намагалися отримати під свій контроль дипломатичними, матримоніальними та військовими шляхами. Справа була нелегка: правляча в Угорщині Анжуйська династія у взаємодії з

володарями Чехії та Польщі щосили пручалася, а то й взагалі атакувала.

На той час Священна Римська імперія була умовним конгломератом з різного ґатунку держав від Голландії та Брабанту на заході до Сілезії на сході та від Гольштейну на півночі до Трієста на півдні. Це було серце континенту, багате містами, рудниками, лісами, підперезане торговими шляхами, сповнене шумом військових таборів, базарних площ, свят і паломництва. Про корону імператора, крім німецьких князів та герцогів, мріяли англійський, французький, чеський, польський королі. Змагалися за неї й Габсбурги, хоч і не могли похвалитися родоводом, як у давніх монархів. Але надто привабливою була імператорська корона: як спадкоємець влади Карла Великого та давньоримських цезарів імператор отримував у руки сакральні віжки, що давали право (теоретично, бо на практиці імператори нерідко були слабкі та бідні) накинути свою волю мало не на весь континент.

І ось 1437 року помер останній імператор з роду Люксембургів, який устиг об'єднати корони Священної Римської імперії, Чехії та Угорщини. Він заповідав їх своєму зятю Альбрехту Австрійському з Габсбургів. Обраний імператором Альбрехт започаткував практично безперервну лінію Габсбургів на цьому троні. Новий монарх зумів стати правителем і для Угорщини та Чехії. 1438 року у Франкфурті курфюрсти обрали Альбрехта королем Німеччини (римським королем) з ім'ям Альбрехта II. Він став першим із Габсбургів, хто об'єднав під своєю владою Австрію, Чехію, Угорщину та німецькі землі. Щоправда, таке об'єднання тоді тривало недовго — близько двох років, а вже за його малолітнього сина спілка трьох держав розпалася під грім міжусобиць. Проте з 1438 до 1806 року (з перервою в 1742–1745 роках) трон імператора залишався за Габсбургами.

Далі пішли століття війн, союзів, шлюбів, інтриг і катаклізмів, коли боротьба за серце Європи тривала між Габсбургами, правителями Польщі й Угорщини, а перцю цим стосункам додавали мінлива політика пап римських та османська загроза. Саме під час відбиття наступу армії турецького султана Мурада II, що розорила Сербію і вийшла до угорських кордонів, і помер від дизентерії Альбрехт Габсбург. Турки-османи мали намір продовжити свій переможний марш углиб Європи: істотність цієї загрози визначатиме політику

християнських монархів у регіоні ще два з половиною століття. Вже 1469-го турецькі війська вперше атакували володіння Габсбургів, давши старт постійним набігам на прикордонні райони Штирії, Каринтії та Крайни. Угорщина та Трансильванія перебували в зоні постійного ризику нападів турків, а потім і взагалі перейшли під контроль султанів.

Але не лише зовнішні загрози спричиняли головний біль для Габсбургів, німецька, богемська та угорська аристократії опиралися посиленню влади монарха, а то й зовсім намагалися відсепаруватися. Питання політики перепліталися з проблемами сплати податків і економічного розвитку, а хмизу у вогонь докидала релігійна ворожнеча. Реформація набирала обертів, що аж ніяк не тішило відданих католицькій церкві Габсбургів. Зрештою чималу частину континенту охопила Тридцятилітня війна (1618–1648), відгомін якої долітав і до українських земель.

Призом переможцю у війні мала стати гегемонія у Священній Римській імперії, а отже, і в усій Європі включно з її новими заморськими володіннями. Почавшись як релігійне протистояння протестантів і католиків, Тридцятирічна війна перетворилася на боротьбу протестантських князів та їхнього підступного союзника — Франції проти спроб Габсбургів дати своїм імператорським регаліям реальне владне наповнення. До кривавої гри долучилися Англія та протестантська Голландська республіка (Об'єднані провінції Нідерландів), Данія та Швеція. Бойові втрати Священної Римської імперії та іспанців становили близько 400 тисяч людей, їхніх противників (протестантів та Франції) — близько 300 тисяч. Загалом загинуло близько 8 млн людей, більшість із них були жителями саме Центральної Європи, яка на десятиліття перетворилася на арену бойових дій. Крім того, рясні жнива тут збирали голод та епідемії.

Ослаблення сил і можливостей династії Габсбургів унаслідок релігійного протистояння та Тридцятилітньої війни, посилення в Європі позицій Франції та норавлива політика трансильванських князів були на руку сусідам, які бажали вибити табуретку з-під ніг австрійських монархів. А разом це шкодило можливостям імперії та насамперед Габсбургів у небезпечному протистоянні з турками. Кілька разів здавалося, що ніщо вже не заважає злетіти над серцем Європи

зеленому прапору пророка Мухамеда. Але перемога під Віднем 1683 року стала, як виявилось, переломною. За Карловицьким миром⁴ 1699 року Австрія отримала більшу частину Угорщини, Хорватію (включно зі Славонією) та Трансильванію. Саме в цей час під скіпетр Габсбургів остаточно перейшло й сучасне Закарпаття. Пожаревацький мирний договір 1718 року відсунув турецький кордон ще далі на південь, тож Габсбурги змогли сконцентруватися на внутрішніх питаннях своїх володінь. За цим були роки реформ, відмов від них і знову реформ. Безумовно, під практично безперервну канонаду воєн. Для Габсбурзької монархії кінець XVII і початок XVIII століть — час становлення абсолютизму, військового реформування та зародження бюрократії, що стала прикметною ознакою країни.

Битва під Віднем 1683 року, фрагмент нідерландської гравюри, 1694 рік

На сході габсбурзькі володіння тривалий час межували із землями, що перебували в орбіті інтересів як династії, так і турків і трансильванських князів. Ідеться про частину північної Угорщини, Словаччини, сучасне Закарпаття і власне Трансильванію (Семигород). У змаганні за регіон між Габсбургами та трансильванськими князями було чимало яскравих епізодів, приміром, три облоги Мукачівського замку в 1686–1688 роках, обороною якого керувала княгиня Ілона Зріні з малолітнім сином Ференцом II Ракоці.

Ілона була дружиною непримиренного противника Габсбургів — трансильванського князя Імре Текелі, якого турки визнали угорським королем улітку 1682 року. Коли Текелі зазнав кількох поразок від австрійців, турки запідозрили його у зраді, бо дедалі більше угорців

переходило на бік Габсбургів, допомагаючи їм у боротьбі з османами та відмикаючи ворота міст і замків. Закутого в кайдани Імре відправили до Стамбула, але він зумів виправдатися. Згодом його ще раз затримали турки, і він знову переконав османських чиновників у своїй ненависті до австрійців, повернувся додому і продовжував свою персональну війну проти Габсбургів зі змінним успіхом до 1699-го, а після підписання Карловицького миру оселився в Туреччині й жив на виплати від султана.

Під час облоги Мукачівського замку княгиня Ілона особисто вказувала цілі для замкової артилерії, планувала вилазки розвідників і диверсантів. У Європі цю оборону обговорювали у світських салонах, і навіть султан віддавав належне мужності Ілони. Але сили захисників вичерпалися, а допомоги чекати не було звідки. Перманентні війни доводили місцеве населення до крайності, тож люди не поспішали під прапори опонентів Габсбургів. Третя облога замку «Паланок» завершилася капітуляцією. Ілона вирушила під негласний арешт до Відня, а Ференц — до єзуїтського коледжу в Чехії. 1692-го турки обміняли Ілону на полоненого австрійського генерала, вона виїхала в Османську Порту до Імре Текелі, де й померла 1703 року. Згодом її перепоховали поряд із сином у Кошице (сучасна Словаччина).

Незабаром Ференц отримав в управління землі в Словаччині. Вступив у таємні зносини з французьким королем, який був не проти потріпати Габсбургів зсередини з огляду на протистояння за іспанську корону, що саме розгорялося. Наміри Ференца II розкрили, його заарештували, але 1701-го він утік до Польщі. У 1703 році в районі Мукачева здійняв повстання куруців (тобто хрестоносців), зібраних з-поміж угорських, словацьких та українських селян. Цьому сприяло те, що боездатні австрійські війська з Угорського королівства перекинули на захід для участі у Війні за іспанську спадщину. Повстання Ракоці проти Габсбургів тривало до 1711 року. Пообіцявши свободу селянам (тим самим налаштувавши проти себе угорських магнатів), отримавши підтримку польських найманців, під гаслом «З Богом за батьківщину та свободу» він зумів звільнити від австрійців Закарпаття, Трансильванію, частину Словаччини та Угорщини. 1704-го його обрали князем Трансильванії. Через три роки угорські державні збори затвердили запропонований Ракоці закон про детронізацію Габсбургів

з угорського престолу (але сам Ференц не прийняв королівської корони).

Через відсутність дієвої підтримки від французів Ференц, щоб отримати допомогу в Московського царства, уклав таємний договір із Петром I. Тим часом популярність Ференца серед широких народних мас падала, до того ж австрійці завдали йому кілька поразок у битвах. Його генерали вважали за краще домовитися з Габсбургами, отже, опір чинили лише окремі загони куруців (найдовше в Мукачеві, до 22 червня 1711 року). Тож Ференц вирушив до Польщі, де пропонував себе на посаду короля, потім ховався в Данцигу, жив у Московії, намагався потрапити до Англії, мешкав певний час у Франції, а помер у 59 років в Османській імперії, до кінця життя намагаючись схилити турків до нової війни з австрійцями. Таким чином, Габсбурги утвердилися на угорському троні святого Іштвана⁵ (а отже, і на Закарпатті) надовго.

Угорський гусарський офіцер, малюнок Гаспара Лінкена

До речі, нетривале перебування під владою угорських королів Бели III (правнука Володимира Мономаха) та його сина Андраша II території Галицької Русі в середньовіччі давало угорським монархам підставу іменувати себе королями Галичини (*rex Galiciae*), що потім і Габсбурги, які перейняли титулатуру угорських королів,

використовували для обґрунтування законності своїх прав на галицькі землі.

Зі смертю імператора Карла 1740 року почалася Війна за австрійську спадщину: багато європейських монархів бажали відхопити собі по шматочку від величезних володінь Габсбургів у Європі, відмовляючись виконувати дану покійному обіцянку визнати за монарха його старшу доньку Марію-Терезію. Основними претендентами були іспанський, польський та сардинський королі, а також баварський курфюрст. До франко-баварського антиавстрійського союзу приєдналися Пруссія та Саксонія. До бойових дій і таємних переговорів про розчленування австрійських володінь залучали королів неаполітанського та сардинського, курфюрстів пфальцького та кельнського. Марія-Терезія констатувала: «Я залишилася без грошей, без кредиту, без армії, без власного досвіду та знань і без тямущих радників». Утім час показав: із Габсбургів вона була єдиною жінкою на троні, але несла свою корону так, що пізніше її нерідко називали «більше ніж чоловіком».

Її недооцінили і сусідні монархи, і власні міністри. 23-річна красуня прийняла виклик долі й почала відстоювати батькову спадщину без армії та грошей. Попереду була низка війн, найбільшою з яких стала Семирічна. Підписані в підсумку мирні договори зафіксували новий статус-кво. Габсбурги втратили багату Сілезію, але несподівано отримали нові землі на сході, передусім Галичину (1772) та Буковину (1775).

Свого часу Габсбургам так і не вдалося посадити бодай одного представника свого роду на престол Речі Посполитої. Польська аристократія не допустила австрійця до своєї корони, але в підсумку програла іншій монархії — східній. Катерина II, що зійшла на російський престол унаслідок палацового перевороту і мала безмежні, порівняно з центральноевропейськими, мобілізаційні резерви, пішла на угоду з Фрідріхом Прусським з далекоглядною метою розчленувати Річ Посполиту й приєднати Курляндію. Австрія спочатку несхвально ставилася до таких планів. Але згодом фактична імператриця (з огляду на статі Марію-Терезію не могли проголосити очільником Священної Римської імперії, тож цей статус отримав її чоловік Стефан, який не надто втручався в державні справи, більше уваги приділяючи інвестиціям, садівництву, грі в карти та масонським справам)

приєдналася до нарізування польського «пирога». Ця хвороблива досі для польської національної свідомості процедура відбулася тричі: у 1772, 1793 та 1795 роках. Річ Посполита впала під зовнішнім тиском, виснажена внутрішніми проблемами до беззахисного стану.

За результатами першого поділу Речі Посполитої 1772 року Росія отримала 92 тисячі км² з 1,3 млн жителів, австрійці — 83 тисячі км² із 2,6 млн жителів, Пруссія задовольнялася 36 тисячами км² із 580 тисячами населення (щоправда, через ці землі йшли 80% зовнішньої торгівлі Речі Посполитої). У другому поділі Польщі (1793) Австрія участі не брала, можливо, через симпатії імператора Леопольда Габсбурга до польської державності.

Третій поділ відбувся 25 листопада 1795 року, коли польський король Станіслав, прибувши в Гродно під конвоєм 120 російських драгунів, підписав зречення престолу в день іменин російської імператриці. Річ Посполита зникла на 123 роки з карти Центрально-Східної Європи. Це падіння було оповите димом пожеж, омите кров'ю повстанців Тадеуша Костюшка та жертв різанини, скоєної російськими військами Суворова в передмісті Варшави Прага. Австрія, яка стримувалась раніше, спробувала і собі отримати хоча б крихти від третього поділу. Пруссія і Росія поступилися Відню невеликим трикутником земель, які приєднали до австрійської Галичини.

Час на реформи

Хоча за легендою при народженні Марії-Терезії її батько вимовив розчаровано: «Це лише дівчинка...», за підсумками правління ця жінка явно виграла на тлі багатьох правителів-чоловіків — як з-поміж Габсбургів, так і серед сусідніх держав. Невтомною працею на благо імперії, що дісталася від батька, Марія-Терезія досягла значного успіху в єдності й уніфікованості державного організму. Звісно, відмінності зберігалися, і з розквітом націоналізму, соціалізму та інших -ізмів у ХІХ столітті, вони лише увиразнювалися. Але, мабуть, саме терезіанська епоха заклала фундамент для спільності націй та культур Центральної Європи, яка певною мірою збереглася, попри перипетії ХХ століття.

Через десятиліття стало зрозумілим, що не територіальні надбання були головними досягненнями епохи правління Марії-Терезії та її синів Йосифа II і Леопольда II. У монархії Габсбургів у ці роки відбулися реформи, що призвели, хай і зі скрипом, до подальшої модернізації та централізації, без яких імперія не встояла б за часів наполеонівських війн та революцій. На перший план у діяннях монархів поступово виступають міркування корисності тих чи інших змін для держави та підданих. Зрозуміло, що це не завжди вдавалося через об'єктивні обставини, але тенденції очевидні.

29 листопада 1780 року Марія-Терезія померла у віці 63 років. Трон перейшов до її 39-річного сина Йосифа. У 20 років він написав листа матері, де виклав ключові, на його думку, аспекти внутрішньої політики імперії. Серед них — сприяння торгівлі та сільському господарству, обмеження розкоші та зменшення зайвих витрат, реформа марних посад, наведення ладу у фінансах, створення добре керованої військової системи. Так він і почав діяти, тільки-но його руки були розв'язані. Відкриття лікарень і закладів соціального забезпечення, скасування панщини покращували та зміцнювали фундамент монархії. Втім не все було так райдужно, бо реформи не завжди враховували потреби та готовність суспільства, а отже, нерідко натикалися на нерозуміння та опір.

Марія-Терезія, гравюра Юліуса Бергера

В епоху перетворень Йосифа держава зробила крен від церкви і дворян до опори на професійних державних службовців і

реорганізовану армію. Корпус добре оплачуваних чиновників, які розмовляли німецькою та були лояльними до монаршого дому, захищав останніх від реальних і уявних намірів з боку дворян, церкви та національних меншин. Саме чиновники мали з волі імператора вести державу шляхом неупереджених реформ.

Реформи торкнулися передусім сфери освіти. Так було введено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 12 років: 1774 року в австрійській частині монархії, через три роки — в Угорському королівстві. У селах відкривали однокласні тривіальні школи, де навчали письма, читання, лічби та основ релігії. У містах діяли трикласні «головні» школи, де учням викладали також географію, історію та малювання. У гімназіях вивчали латину, фізику, геометрію, риторику, поетику. Було створено школи для підготовки вчителів, розпочався випуск уніфікованих підручників.

Економічні перетворення передбачали стабілізацію податкової та митної систем, розвиток державних мануфактур. Доходи спрямовувалися на розвиток тих самих підприємств (а поряд з ними зростали і приватні) та на створення професійної регулярної армії.

Парадоксальність правління та реформ Йосифа II у тому, що цей затятий прихильник абсолютизму, концентрації влади та централізації виявився таким собі «революціонером на троні». Утім Йосиф не зламав феодалізму остаточно, протистояв сепаратизму національних околиць імперії, а на смертному одрі дав задній хід багатьом своїм починанням.

Кипуча натура Йосифа не знала спокою і не давала його оточенню. Він повністю віддавався роботі, намагаючись вивести успадковану державу з кризи шляхом реформ, але посилюючи владу монарха. Заради останнього він робив ставку на бюрократичну централізацію та нівелювання давніх вольностей. Однак горе було тим, хто сплутав його доброту зі слабкістю. За необхідності, особливо на міжнародній арені, Йосиф II виявляв рідкісні рішучість та наполегливість.

1770 року під час поїздки до Угорського королівства Йосиф Габсбург (уже в статусі імператора Священної Римської імперії, хоча реальну владу він отримав лише після смерті матері) відвідав, зокрема Мукачево, де місцевий греко-католицький єпископ розповів йому про непрості стосунки з католицьким єпископом міста Егер, якому греко-

католики були підпорядковані. Єпископський секретар Олексій Ількович написав до цього візиту довгу поему латиною, в якій величав Йосифа рятівником місцевих русинів-українців. Імператор був присутній на літургії у василіанському монастирі на Чернечій горі в Мукачеві. Результатом розмов і зустрічей стало заснування самостійного Мукачівського єпископства для греко-католиків. Свого єпископа отримали в ці роки й румуни — греко-католики Трансильванії. Закарпатським греко-католикам надали в розпорядження замок в Ужгороді та будівлі, які раніше належали єзуїтам. Тут розмістилися єпископська резиденція та семінарія, де тривалий час зберігався портрет Марії-Терезії як засновниці єпархії.

Незабутнє враження справила на Йосифа і поїздка новопридбаною Галичиною. Імператора жахнули злидні місцевого простого населення, але він зазначив, що серця цих людей сповнені добрих намірів. Тут трапився такий епізод: під час огляду якоїсь галицької фортеці монарха гукнув вартовий. Пароля той не знав і не відповів, а тому вартовий вистрілив, простреливши йому капелюх. Судити вояка Йосиф не дозволив, а навпаки — обдарував грошима, оскільки солдат діяв за статутом.

Кажуть, що Марія-Терезія навіть плакала, коли брала під свій скіпетр Галичину. Якщо це й правда, то плакати було від чого, адже для Габсбургів цей «розмін» територіями був нерівноцінним. Запросини від Російської імперії та Пруського королівства до поділу Речі Посполитої для Відня, дому Габсбургів і загалом імперії були реверансом з боку Фрідріха II за забрану Верхню Сілезію — промислово багатий регіон, хоча король давав обіцянку її батьку захищати інтереси нової монархині. По суті, у Габсбургів не було вибору, вони мусили погодитися, інакше Пруссія і Росія поділили б Річ Посполиту між собою. А Галичина — це був доважок, не особливо потрібний, не рівноцінний, зокрема в економічному плані.

До новопридбаної Галичини віденському двору довелося підійти з усією серйозністю, щоб реанімувати економіку та соціальні відносини, що значно погіршилися на момент відриву регіону від Речі Посполитої. Територія, що відійшла до Габсбургів, складалася з Королівства Галичини та Лодомерії (його відновлення оголосили 11 вересня 1772 року) і Великого князівства Краківського, князівств

Освенцимського та Заторського. Ці землі майже до самої смерті Дунайської монархії були серед найбідніших і неблагополучних регіонів, які віденці й пражани нерідко сприймали майже як «власну Азію».

Станом на середину XVIII століття Галичина не була цілісною структурою: міста зі значним доважком єврейського і польського населення, оточені «українським морем», українсько-єврейські містечка, помітний відсоток німців та вірмен. Хоча основна німецька колонізація сталася пізніше, вже за Марії-Терезії та її сина Йосифа.

Довгий час для чиновників та офіцерів потрапляння сюди вважалося майже за фіаско в кар'єрі, адже до початку австрійського правління тут не було, по суті, навіть доріг, лікарень, шкіл та мануфактур, не кажучи вже про театри чи музеї. Якась подоба культурного життя жевріла у великих містах, але в містечках та селах місцеве українське та єврейське населення було практично безправним порівняно з можливостями польської шляхти. Вихід із цього глухого кута Відень бачив як у підвищенні освіченості та добробуту місцевого населення, так і в колонізації вільних земель переселенцями з австрійських і богемських територій.

І Габсбурги підійшли до колонізації (у позитивному значенні цього терміна) Галичини так само, як згодом чинили в Боснії, яка їм дісталася наприкінці XIX століття. Вони прислали своїх урядовців, інженерів, військових, які починали будувати дороги, відкривати шпиталі й аптеки, розвивати загальну освіту. Тобто те, що вже було на австрійських і богемських територіях, на осерді імперських земель, поширювалося і на Галичину — освіта, дорожнє будівництво, меліорація, інші заходи для запобігання природним катаклізмам, поступове створення системи охорони здоров'я, запровадження бодай початкової освіти. Безумовно, відсталість і в економіці, і в освітньому рівні помітна до краху імперії. Але погані умови були також у Банаті, у Трансильванії, тож не можна стверджувати, що Галичина була обділена увагою Відня.

Німецька колонізація охопила не лише Галичину, а й малолюдні та економічно слабкі землі Буковини, Угорщини й Трансильванії. Разом із поширенням на Угорщину німецької мови як мови державного управління це сприяло в боротьбі з сепаратистськими проявами.

Упродовж 1782–1786 років до Галичини прибуло понад 14 тисяч німців-переселенців.

Німці-переселенці часто селилися окремими колоніями, отримуючи від уряду землі та фінансові дотації. Наприкінці XIX століття в Галичині налічувалося 118 німецьких поселень, де проживало 228 тисяч людей — близько 3,5% населення краю. Німецькі колонії вирізнялися як зовні (ретельне планування вулиць і характерний вигляд будинків), так і організаційно: тут ефективно працювало самоврядування та застосовувалися прогресивні технології в сільському господарстві. Серед колоністів переважали протестанти, але були й католики. Переселялися до Галичини не лише фермери: з німецькомовних земель імперії та інших германських регіонів приїжджали запрошені фахівці (аптекарі, агрономи, пекарі, ковалі тощо), згодом сюди їхали працівники залізниці та промислових підприємств. Галицькі німці розбудовували мережу власних торговельних (кооперативних), освітніх та благодійних закладів і установ.

Серед інших економічних реформ у Галичині варто відзначити заборону світським і церковним землевласникам передавати в заставу, дробити чи змінювати селянські наділи, дозвіл селянам зі згоди свого пана залишати його володіння, ліквідацію горілчаної та соляної монополій шляхти, заборону піддавати селян тортурам. 1786-го панщину обмежили трьома днями на тиждень. Через три роки був установлений єдиний податок для всіх землевласників, який обчислювався у відсотках від доходу господарства (у Галичині він був одним з найменших в імперії). А от спроба замінити панщину грошовими виплатами селян шляхті та кліру розбилася через опір останніх. Натомість галицькі селяни могли тепер одружуватися без згоди пана, переселятися та обирати професію, передавати майно у спадок, віддавати дітей у навчання грамоти й ремесла.

У 1785–1788 роках було складено так звану Йосифинську метрику, по суті, перший земельний кадастр Галичини, перепис її ресурсів. Таке економічне оцінювання новопридбаної землі було необхідне для запланованої Йосифом реформи й уніфікації земельних правовідносин та оподаткування. Завдяки цьому маємо детальний опис тодішнього галицького соціуму.

Йосиф особливу увагу приділяв судовій реформі. Правами складових монархії він пожертвував для централізації. Так само гучним був і указ (едикт) від 13 жовтня 1781 року про віротерпимість, яким православні, лютерани і кальвіністи набули громадянські права, а сповідники юдаїзму — низку поступок.

За два місяці було ліквідовано монастирі та духовні ордени, які не сприяли просвітництву чи піклуванню про хворих. У результаті сфера освіти опинилася в компетенції держави. Католицька церква зазнала обмеження паломництва, ліквідації церковних братств, зменшення розкоші в церковному житті та літургії, включно зі скороченням церковних свят. Водночас було впорядковано кількість та межі єпархій. Для католицької церкви було створено спеціальні навчальні заклади для підготовки кліру — генеральні семінарії. Тепер держава платила священникам зарплату, а по досягненню похилого віку — пенсію, а вони за це мали вести метричні книги. По суті, Йосиф і перетворював священників на чиновників, але в рясах. Навіть Папа Римський Пій IV спеціально приїжджав до Відня, але так і не зміг відмовити імператора від реформування церковної сфери.

У 1774 році у Відні було засновано і першу греко-католицьку семінарію — Генеральну, прозвану Барбареумом, через розташування при церкві Святої Варвари. Для русинів-українців у ній відвели 14 місць. За 10 років у семінарії навчалися 46 студентів, з них вийшли 6 єпископів, 10 професорів, 9 ректорів семінарій та 8 письменників. Повторно Барбареум діяв у 1803–1893 роках, тоді в ньому навчався, зокрема, видатний науковець українського походження Іван Пулюй.

Патент (указ) про толерантність (Toleranzpatent) імператора Йозефа 1782 року реформував замкнуте доти життя галицького єврейства, вивівши їх з-під юрисдикції рабинів, тепер на них поширилося державне цивільне судівництво, єврейські громади обирали собі старост, а діти обов'язково мали здобувати світську освіту. Збільшення податків на бізнес євреїв компенсувало зрівняння їх у правах з іншими підданими Габсбургів «без огляду на віру і походження», євреям дозволили вступати до ремісничих цехів і купецьких гільдій. Через п'ять років для них запровадили обов'язкові прізвища. З часом євреям дозволили орендувати промисли, провадити шинки, навчатися у вишах

імперії. Євреї могли тепер служити в армії та бути чиновниками, володіти мануфактурами та землею, носити шпаги.

Введення норм про віротерпимість хоч і не зробило євреїв повноцінними підданими, але дало їм шанс для розвитку і видимість перспектив. Через кілька десятиліть років єврейське населення Австрії, Богемії, великих угорських міст значною мірою асимілювалося. Євреї ж Галичини, Буковини, Словаччини, Закарпаття, Семигорода переважно зберігали традиційний спосіб життя, не поспішаючи інтегруватися до соціуму. Але поступово з єврейського середовища Галичини виходять не лише підприємці: молоде покоління торкається і незримих сфер, переосмислюючи дідівські традиції та намагаючись поєднати їх із викликами модерної доби. На противагу хасидському впливу в край приходять ідеї реформістської синагоги. Протистояння ортодоксів та новаторів було не лише словесним — траплялися й бійки, закидання камінням, погрози вбивством.

Уже у ХХ столітті Друга світова війна з провадженням нацистами Голокостом викреслила з життя Галичини вагомий елемент її існування за австрійської та польської доби — штетл, єврейське квазіпоселення в середині галицького міста чи радше містечка. Спершу це була замкнута (навіть не так зовнішніми чинниками, як власними обмеженнями) ойкумена, яка втрачала свою сферичність унаслідок габсбурзьких реформ, виплескуючи хвилями і шукачів кращої долі в імперській столиці чи за океаном, і вправних науковців, лікарів, літераторів (які нерідко обирали вже нову ідентичність — австрійську чи польську, хоча часто так і залишалися для свого нового оточення чужинцями), і підприємців чи ремісників, які змагалися за успіх з конкурентами. Релігія та релігійність потроху втрачали роль ключового ідентифікатора для галицьких євреїв, але й не зникали повністю, залишаючись останнім прихистком у душевних ваганнях тих, кого намагався зламати світ довкола. Іншим шляхом була асиміляція — чи то на рідній землі, чи то за кордоном.

Головна реформа Йосифа, мабуть, стосувалася спроби скасувати панщину та поневолення селян. Рудименти феодалізму блокували прогрес країни та суспільства, тож попри абсолютизм монарх розумів необхідність розрубати цей гордіїв вузол. До того ж це б запобігло потенційно можливому опору або сепаратизму магнатів, а крім того,

перевело б дворянство в категорію служивого стану з перспективами розширеного припливу представників інших станів. Було полегшено й покарання селян за різні провини, спрощено порядок розгляду їхніх скарг у судах. Ба більше, виконання відповідних норм імперська влада суворо контролювала. Поступово дія цього патенту поширилася на інші землі імперії. Для захисту селян від багатших землевласників було створено систему окружних судових інстанцій, чия юрисдикція поширювалася на кріпаків, і навіть вживали заходів для пом'якшення кріпосного права. Щоб закріпити принцип рівності всіх перед законом і монархом і скоротити психологічну залежність селян від феодалів, імператор неодноразово видавав розпорядження про заборону селянам кланятися в пояс і цілувати руки панам.

Імператор Йосиф II

Без освіченого та професійного, лояльного до монарха прошарку чиновників не вдалося б витягнути Австрію з наслідків воєн і конфліктів попередніх десятиліть. Ця нова еліта імперії, посунувши злегка аристократів і клір, узялася впорядковувати державні фінанси, ліквідувала перешкоди на шляху розвитку промисловості, реформувала армію та забезпечила безперебійне функціонування системи початкової освіти. На початку 1770-х загальна кількість держслужбовців становила понад 10 тисяч осіб, але цей показник постійно зростає. Серед чиновників можна було зустріти вихідців з різних соціальних верств і країн, але спільна справа перетворювала їх на об'єднану корпорацію.

Приклад чиновникам подавали самі монархії, починаючи з Марії-Терезії й до Франца-Йосифа, які не мали собі за сором довгі години працювати з документами за письмовим столом.

Правління Марії-Терезії та Йосифа II тривало пів століття. Це була епоха набуття Дунайською монархією рис, властивих їй на момент розпаду. Це стосувалося насамперед австрійських і богемських земель, тоді як Угорське королівство через свій особливий статус і опір місцевих еліт залишалося ретроградним.

Перед бурею

Перетворення в суспільстві, закладені Марією-Терезією та Йосифом, відтермінували революційне бродіння в Дунайській монархії аж до середини XIX століття, на відміну від інших частин Європи, куди вірус повалення монархів несли у своїх ранцях солдати спочатку революційної, а потім імператорської Франції. Тож Австрія не мала своїх якобінців, жирондистів та декабристів. Країна зі скрипом, але розпочала урбанізацію та індустріалізацію. Наздогнати в цьому Англію чи Голландію не судилося, але й на застряглі у феодалізмі Російську та Османську імперії держава Габсбургів схожа не була. Реформи у сферах охорони здоров'я та соціального захисту покращили демографічну ситуацію, чим забезпечили необхідним людським ресурсом армію та промисловість, що невпинно зростали.

У 1804 році правлячий на той момент Габсбург Франц прийняв титул імператора Австрійського (без проголошення нової імперії), а ще через два роки відмовився від титулу правителя Священної Римської імперії, бо однаково той уже був нічого не вартий, адже континент давно лихоманило від революцій та наполеонівських війн. Габсбурги сповна долучилися до них, то вступаючи до антифранцузьких коаліцій, то укладаючи мир з Наполеоном.

Зрештою 6–19 жовтня 1813 року біля Лейпцига відбулася масштабна Битва народів, де антинаполеонівськими союзниками командував австрійський фельдмаршал Карл Шварценберг. Втрати коаліції склали до 54 тисяч убитими та пораненими (з них австрійських солдатів — 15 тисяч), французи втратили до 80 тисяч солдатів. Наполеону довелося з боєм пробиватися на батьківщину, його падіння залишалося питанням часу. У Битві народів лилася й українська кров — тут у складі австрійської армії воювали та вмирали рекрути, набрані на Покутті.

Через пів століття з гаком коломийський священник і поет Лука Данкевич опублікував про це вірш, що починався так:

Тямиш, брате, як з-під Липська гордого француза
Гонили ми як якого-небудь боягуза.
Як ми гнали слід за ними аж до їх столиці,
Як смотріли на нас радо діви-молодиці.
Ми розбіглись по Парижу, як по полю вівці.
Коломийку вигравали собі на сопівці.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ